

О.В. Цвек, Н.М. Скакун, В.В. Терьохіна \*

## ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я



*Статтю присвячено історії дослідження Трипілля Верхнього Подністров'я, яка на сьогодні ще недостатньо розроблена. Регіон, що розглядається, дуже важливий для вивчення еволюції пам'яток цієї території і подальшої історичної долі його населення. Крім того його вивчення важливе для розуміння палеоекономіки трипільського суспільства, насамперед генези індустрії кременю.*

*К л ю ч о в і с л о в а: Кукутені-трипільська спільність, культура мальованої кераміки, трипільська культура, Верхнє Подністров'я, історія досліджень.*

За останні роки одному з ще мало вивчених локальних складових Західного Трипілля — Верхньому Подністров'ю — було присвячено ряд грантів, що дали змогу систематизувати історію дослідження його пам'яток.

У річище Верхнього Дністра племена давніх землеробів прийшли тільки на початку розвинутого Трипілля, але цей регіон дуже важливий для вивчення їхньої еволюції та подальшої історичної долі. Не менш значущим він є для з'ясування палеоекономіки, особливо генези індустрії кременю. У Волино-Подільському межиріччі в цей час виникають професійні, спеціалізовані поселення, основна галузь господарства яких — оброблювання високоякісного волинського кременю. З'являється місцева металургія та металообробка. Матеріали з поселень також свідчать про численність та спрямованість обмінних зв'язків верхньодністровців як з трипільськими родичами, так

і з далекими іноетнічними племенами. Особливо значущими були контакти з населенням Волино-Люблінської культури. В подальшому трипільці освоїли землі Західної Волині та залишили там своєрідні пам'ятки.

За останні роки з'явився ряд статей, присвячених історії дослідження Трипілля (Сохацький 1992, 1995; Крушельницький 1998; Відейко 2004; Булик 2012 та ін.).

Історія археології, як вдало пише М.Ю. Відейко, демонструє вражаючий «трипільсько-дослідницький інтернаціоналізм». Цій культурі присвячені праці фахівців, які мали різне громадянство, були представниками багатьох національностей, але їхні прізвища не згадувалися десятиріччями, а особливо у Києві (Відейко 2004, с. 23—55). Археологічні дослідження в Східній Галичині в ХІХ — першій половині ХХ ст. проводились ученими, що належали науковим співтовариствам різних країн. Незважаючи на існування зв'язків між археологами Австро-Угорщини, Польщі та Росії, їхні публікації не завжди були доступні (Булик 2012, с. 478—503). Велика кількість знахідок цього часу з трипільських поселень Західної України опинилась у Віденському музеї (сучасний Музей природи та історії м. Відень) і Краківському археологічному музеї. Після об'єднання українських земель в 1939 р. результати робіт ХІХ і початку ХХ ст. західної частини України не були враховані повністю і не мали детальної оцінки трипіллязнавців.

Сказане вище стосується і історії вивчення пам'яток Верхнього Подністров'я. Дослідження цього регіону проходило складно; ще й досі дискутується питання про виділення його в окремий варіант. Із моменту відкриття на цій території перших поселень накопичено багато артефактів, проведено нові розвідки та розкопки. Характер і масштаб польо-

\* ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук.

СКАКУН Наталія Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник експериментально-трасологічної лабораторії Інституту історії матеріальної культури РАН.

ТЕРЬОХІНА Віра Володимирівна — співробітник бібліотеки Інституту історії матеріальної культури РАН.

вих робіт, постановка та вирішення проблем, пов'язаних з культурно-історичною інтерпретацією матеріалів Трипілля, дозволяють попередньо виділити чотири етапи досліджень: I — 1870-і рр. — 1914 р.; II — 1918—1940 рр.; III — 1945—1980-і рр.; IV — кінець 1980-х рр. — початок XXI ст. (Скакун та ін. 2014, с. 54—69).

### *I етап досліджень (1870-і рр. — 1914 р.)*

Перша пам'ятка цього регіону карстова печера Вертеба випадково відкрита Я. Хмельницьким у 1820 р. в 1,5 км від с. Більче Золоте Борщівського повіту. Звістки ж про культуру мальованої кераміки Галичини були опубліковані лише у 70 рр. XIX ст. А. Шнайдером, членом археологічної комісії Краківської академії наук. Обстеживши Борщівщину, А. Шнайдер складає реєстр її стародавніх пам'яток, а в 1871 р. видає багатотомний історико-географічний словник (Encyklopedia... 1871). А у 1876 р. виходить друком унікальна археологічна карта Галичини в 10 таблицях, яка містила дані про велику кількість пам'яток (Shnajder 1976), на сьогодні вже повністю знищених або забудованих (Крушельницький 1998, с. 84—85).

А. Шнайдер звернув увагу на Волино-Подільське межиріччя А. Кіркора — співробітника антропологічної та археологічної комісії Краківської Академії Наук, — який одним із перших провів на цій території розвідки (Більче-Золоте, Козаччине (уроч. Васички)) та дослідив поселення мальованої кераміки у с. Васильківці біля Гусятина (Janusz 1919, s. 91—95; Крушельницький 1998, с. 84—86). Перший директор Краківського археологічного музею Г. Оссовський протягом кількох років вивчав пам'ятки у Гусятинському, Заліщицькому й Борщівському повітах на Тернопільщині. Біля сіл Васильківці, Гадинківці, Щитивець, Городок Вигнанка він зафіксував пам'ятки культури мальованої кераміки. На високому правому березі р. Лімниця він знайшов ще одне поселення Сокіл I. Важливу роль у справі організації охорони пам'яток археології Галичини відіграв В. Деметрикевич — директор антрополого-археологічного музею у Кракові. З 1898 р. він розкопує на Тернопільщині поселення культури мальованої кераміки (Васильківці, Підгайчики, Буданів, Зеленче та ін.) (Сохацький 1992, с. 4—10).

Проводив дослідження на Тернопільщині і керівник кафедри археології Львівського університету, професор К. Гадачек. Йому належить відкриття та дослідження цілої низ-

ки пам'яток культури мальованої кераміки (Капустинці, Пилипча, Устя, Мельниця Подільська, Вовківці, Звенигород) (Берест 1908, с. 78—79; Сохацький 1992, с. 4—10).

У 1876 р. почалися наукові дослідження всевітньо відомої на сьогодні пам'ятки — печери Вертеби у с. Більче-Золоте (Janusz 1919, s. 78—80). А. Кіркор разом з С. Козібровським виявили в печері два поховання і біля них мальований посуд. Роботи продовжили до 1878 р., було складено план правої частини пам'ятки. У 1890 р. дослідження поновили Г. Оссовський і Л. Сапега, члени археологічної комісії Краківської академії. Вони вивчили коридор печери довжиною 312 м, а потім через рік в тому ж напрямку — ще 526 м, але кінця його так і не досягли (Janusz 1919, s. 78—80). Під час розкопок були знайдені сліди великого вогнища, знаряддя праці з каменю і рогу, цілі посудини з мальованим орнаментом, а також вироби з міді. Г. Оссовський зробив перший професійно складений план печери Вертеба, який разом з картою околиць села Більче-Золотого був виданий за сприяння Л. Сапеги в 1882 р. Протягом 1898—1904 рр. і в 1907 р. археологічні розкопки в печері проводив професор В. Деметрикевич (Demetrikevich 1908, s. X). Саме в цей час було знайдено шедевр трипільських майстрів — кістяну платівку у вигляді голови бика, з вигравійованим на ній жіночим зображенням. Ця невелика знахідка увійшла в багато видань та стала одним із символів трипільської культури. У 1914 р. в дослідженні печери брали участь Я. Пастернак, Я. Чекановський, В. Гребеняк. За кількістю та науковою значущістю знахідок печера Вертеба не мала собі рівних на Поділлі, і тому її назвали «Наддністрянською Помпеєю» (Janusz 1919, s. 78; Сохацький 1992, с. 6; Сохацький 2004, с. 221—222).

В останній чверті XIX ст. розпочато роботи на правому березі Дністра, де виявлено групу пам'яток дуже важливих для генези трипільської спільноти Подністров'я. У 1877 р. почалися дослідження І. Коперницького на найбільш ранньому поселенні цього регіону (етап VI) біля с. Городниця (Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). Розміщується воно на плато над долиною Дністра та його притокою Ямгорів. Продовжили розкопки цього об'єкта І. Коперницький та В. Пшибиславський в 1878—1882 рр. Зацікавлені цим мікрорайоном, вони в 1878—1879 рр., а потім в 1883 р. проводять розкопки і на більш пізньому поселенні, яке в літературі відоме як Городниця II етапу VII Трипілля. Розташована пам'ятка

на терасі висотою 15 м при впаданні річки Ямбір у Дністер (Korernicki 1878, s. 19—21; 1884, s. 3—32).

У 1885 р. місцеві селяни на цьому поселенні на глибині 4,0 м знайшли один з найбільших скарбів мідних виробів Трипілля.

У 1878 р. А. Шнайдер відкрив поселення в уроч. Обоз (Oboz — «Табір») біля с. Кошилівці (Тернопільська обл.), яке він помилково відніс до римського часу. У 1906 р. власники маєтку Л. та Т. Берштейн провели на поселенні невеликі розкопки. Запрошений з м. Чернівці проф. Р. Кайндль продовжив роботи, які показали велике наукове значення пам'ятки. Дослідник констатував, що це сліди нового поселення аналогічного пам'яткам мальованої кераміки типу Городниці, Шипенці (Kaindl 1908, s. 104—150; Janusz 1919, s. 106—107; Штокало 1998, с. 5). Результатами розкопок Р. Кайндля зацікавився В. Пшибиславський, який опікувався археологічними пам'ятками Поділля і Покуття за часів Австро-Угорщини. Піддавши критичному огляду роботи Р. Кайндля, він вирішив провести стаціонарні розкопки цієї важливої пам'ятки більшою площею (Przybyslawski 1978, s. 70—73). Смерть В. Пшибиславського завадила виконанню поставлених завдань. Але через кілька років у 1908—1912 рр. проф. К. Гадачек здійснив планомірні роботи на цьому поселенні. Застосувавши нову для того часу методику, дослідник розділив площу пам'ятки на квадрати зі стороною в 2 м. Землю знімали умовними горизонтами на глибину 1,0—2,0 м (до материка). На площі 20—25 × 68 м було виявлено 18 вогнищ, які К. Гадачек вважав гончарними печами або печами для випікання хліба, а все поселення — місцем проживання гончарів. Результати розкопок були монографічно опубліковані, описано результати розкопок, всі категорії знахідок; порівняно орнаментальні схеми кераміки з аналогічними з Фессалії та ін. областей Середземномор'я (Nadacek 1914a, s. 4). У 1884 р. відкрито ще одну важливу пам'ятку мальованої кераміки на території парку Більче-Золоте, де було знайдено залишки жител. У 1889 р. за сприяння власника садиби Л. Сапеги проф. Е. Павлович їх розкопав і знайшов велику кількість мальованої кераміки. В 1889—1891 рр. розкопки продовжив Г. Осовський. На основі скупчення глиняної обмазки і фрагментів мальованої кераміки він зробив реконструкцію будівель та констатував багаточисельність пам'ятки. Верхній горизонт мав посуд з чорним розписом, нижній — розпис чорною і червоною фарбами на білому тлі.

Глинобитні споруди дослідник вважав поховальними спорудами (Ossowski 1890, s. 17—68, 1891, s. 53, fig. 17—19; 1892, fig. 1—6). Відомий вчений Федір Вовк зазначав, що Г. Осовський був єдиним автором, який у той час представив у кресленнях трипільські споруди (Волков 1900, с. 137). Результатами розкопок у Більче-Золотому й ін. поселень покладено початок дискусії про інтерпретацію знахідок скупчень обпаленої глини. Запропонована Осовським ідея бачити в трипільських «майданчиках» залишки похоронних споруд знайшла пізніше відображення в працях В.В. Хвойки і Е.Р. фон Штерна. Ф. Вовк в залишках жител цієї культури бачив «натяки на напівземлянки сучасних нам балканських народів і нашу українську хату з маленьким надпінним віконцем в тильній і одним надпінним вікном на бічній стіні» (Чикаленко 2012, с. 25). Він вважав, що ці «точки» (майданчики) могли використовуватися як житла, майстерні гончарного виробництва, а також і для поховання урн із попелом померлих (Черняков 2006, с. 66). В. Деметрикевич, на відміну від Г. Осовського, В. Хвойки і Е. Штерна, одним із перших запропонував інтерпретувати ці «майданчики» як залишки жител (Ляшко 2004, с. 627—628; Черняков 2006, с. 64—70; Кузьмишев 2012, с. 140).

Результати досліджень багато в чому залежали від методики розкопок. Одна з перших методичних рекомендацій по розкопках пам'яток трипільської культури була дана Ф. Вовком. Він писав, що *«наші розкопки мають в собі не менше наукового інтересу, ніж найбільші з західноєвропейських, і якщо вони до цього часу не займають відповідного їм важливості положення в науці, то тільки тому, що вони не вміло виробляються, недбало описуються і дуже погано видаються»* (Волков 1900, с. 138—141).

У 1893 р. під керівництвом Й. Шомбаті і Р. Кайндля почалися розкопки «Буковинської Трої» — поселення розташованого неподалік від м. Чернівців, матеріали якого стали основою для подальшого вивчення культури мальованої кераміки (Kaindl 1908, s. 144—150; Nadacek 1914).

Артефакти досліджених пам'яток дозволили поставити питання і щодо їх походження. В. Деметрикевич бачив зв'язок культури мальованої кераміки з крито-мікенською цивілізацією. Ф. Вовк у додатку до книги «Первісна культура» М. Гернеса відкидав ідею Е. Штерна про те, що на Балкани ця культура прийшла з України через Фессалію. Він писав, що в нинішню Україну вони принесені не з півдня, а

найімовірніше, зі сходу, і поширювалися не за течіями річок, а правильно зі С на ПЗ (Волков 1914, с. 177; Курінний 1927, с. 220—223).

## *II етап досліджень (1918—1940 рр.)*

Перша світова війна та наступні події розділили Україну між кількома державами. Верхнє Подністрів'я опинилося під владою Польщі. Дослідження культури мальованої кераміки проводились зусиллями фахівців з різних країн Європи. Українські археологічні центри були у Празі та Львові. Частина розкопок та видання їхніх результатів стали можливими завдяки підтримці Наукового товариства імені Тараса Шевченка (Відейко 2004, с. 23—55).

У 20-і роки ХХ ст. у Верхньому Подністрів'ї були проведені розкопки трипільських поселень під керівництвом професора Львівського університету Л. Козловського у Незвиську (Івано-Франківська обл.) та в Бучачі на горі Федір (Тернопільська обл.). На жаль, вченому через недосконалість методики розкопок не вдалося простежити складну стратиграфію цих багат шарових пам'яток (Kozłowski 1930, s. 32—52).

У 1923 р. Л. Козловський разом з Г. Чайлдом продовжили розкопки на трипільському поселенні Кошилівці (Обоз). Г. Чайлд побував на таких трипільських пам'ятках як Шипинці, Більче-Золоте, печера Вертеба; вивчав колекції з розкопок цих об'єктів у Варшаві, Кракові, Львові (Білас 2002, с. 153—154). Яскравому поселенню «мальованої кераміки» — Шипинці він присвятив монографію з фотознімками та малюнками, зробленими власноруч. Використовуючи ці матеріали, дослідник звернув увагу на неоднорідність матеріалів з поселень мальованої кераміки. Пізніше він виділив три територіальні групи пам'яток: Східна (Подніпров'я, Поділля), Центральна (Галичина, Бессарабія, Румунія) і Західна (Кошилівці) (Childe 1923, p. 263—288). Г. Чайлд вважав трипільську культуру однією з гілок т. зв. «дунайської культури», яка виникла внаслідок переселення населення з басейну Егейського моря в Середню і Південно-Східну Європу (Чайлд 1952, с. 206). У 1925 р. в Кошиловцях три житла культури мальованої кераміки було розкопано Юзефом Костишевським — засновником польського археологічного товариства (Касько 1998, с. 14—15).

У ці ж роки старожитностями України зацікавилися археологи з Великої Британії. У 1926 р. разом з Л. Козловським вели розкоп-

ки у Незвиську Г. Хатчинсон та Д. Престон. На матеріалах глинобитних майданчиків поселення Незвисько Л. Козловський висунув гіпотезу про тлумачення їх як залишків житлових будівель, спалених з останками померлих (Kozłowski 1930, s. 30—31).

У цей же час серед українського археологічного осередку з'явилась яскрава постать Олега Кандиби. Будучи ще студентом, він, у 1928—1929 рр. зацікавившись Верхнім Подністрів'ям, провів на його теренах за підтримки НТШ у Львові розвідки і розкопки. На пам'ятках культури мальованої кераміки, серед яких найбільш цікавими є продовження робіт в Більче-Золотому (Парк, печера Вертеба), Вигнанка, Городниця над Дністром, Бучач, Заліщики, Касперівці, Кошилівці (Обоз), Ланівці, Новосілка-Костюкова (Кандиба 1937; Пастернак 1933, с. 8—9). На поселенні біля с. Ланівці він розкопав залишки наземних глинобитних споруд, які однозначно трактував не як ритуально-похоронні комплекси, а як залишки знищених пожежею жител (Кандиба 2007б, с. 336—339; Сохацький 1995, с. 99—101). У 1928 р. ним були продовжені дослідження печери Вертеба в Більче-Золотому. Значення його розкопок полягає в тому, що вдалося простежити стратиграфію цієї складної пам'ятки (Кандиба 2007б, с. 340—343). Не менш значущими були розкопки, які вони проводили з Л. Козловським і в с. Кошиловцях. За матеріалами цих досліджень автори виділяють кошиловецький тип пам'яток зі своєрідним декором кераміки та пластики, що виокремило їх серед синхронних пізньотрипільських поселень інших територій. Разом з Т. Сулімирським та І. Журавським О. Кандиба досліджує виявлене Ю. Полянським ще у 1927 р. поселення Заліщики на лівому березі Дністра. Матеріали цих досліджень зіграли в подальшому значну роль у розумінні виникнення поселень мальованої кераміки на теренах Верхньої Наддністрянщини. О. Кандиба не тільки обстежує і розкопує пам'ятки, а й ставить і розробляє ряд головних проблем у дослідженні культури мальованої кераміки (Кандиба 2007а, с. 14—120). Чітко сформулювавши положення про культуру мальованої кераміки як про одне з яскравих явищ європейського неоліту і культуру, яка була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу, О. Кандиба першим запропонував розглядати українську групу пам'яток «мальованої» кераміки як споріднену матеріалам Молдови і Трансильванії (Kandyba 1932a, p. 27; Кандиба 2007а, с. 104).

Значною віхою в трипільознавстві стала його публікація в 1937 р. монографічного видання, присвяченого дослідженню трипільського поселення Шипинці на Буковині (Kandyba 1937; Кандиба 2004). Також заслугою вченого є розробка періодизації трипільських пам'яток Наддністровського регіону і Попруття, яка чітко відображала лінію еволюції Трипілья зазначених територій. Розглядаючи кераміку за технікою орнаменталізації (рита, заглиблена, канельована, мальована, гребінцева), він запропонував їй відносну хронологію, виділивши фази розвитку: незвиська, городницька, більчанська, кошиловецька (Кандиба 2007, с. 114—120). Відома дослідниця Трипілья К.К. Черниш, високо оцінивши досягнення автора, зазначала, що періодизація О. Кандиби досить чітко відображає еволюцію трипільської культури у Верхньому Придністров'ї та на Верхньому Пруті. Не втратила свого значення періодизація О. Кандиби і в наш час (Majewski 1947; Пассек 1949; Черныш 1982). Також О. Кандиба першим висунув положення про імпордне походження посуду з домішкою черепашки в тісті, прикрашеного перлинною та гребінцевою орнаменталізацією. Ці знахідки та булава з Верем'я дозволили йому поставити питання про контакти населення культури мальованої кераміки зі степовими племенами (Kandyba 1932b, р. 35—38). Потрібно також відмітити діяльність О. Кандиби за межами України. Працюючи у Вільному українському університеті в Празі, він бере участь у багатьох міжнародних експедиціях та конференціях. Перебуваючи у США, він стає одним із організаторів Українського наукового інституту, де виходить збірка «Старша мальована кераміка в Галичині». На жаль, передчасна смерть обірвала його важливі дослідження.

Масштабні розвідки та розкопки поселень культури мальованої кераміки привертають увагу мистецтвознавців та археологів до її пластики. О. Цегак проводить її класифікацію та типологію. Дослідниця виділяє дві групи: натуралістичну та схематичну, пов'язуючи антропоморфну пластику з культом померлих (Cehak 1934, s. 164—252). С.К. Маєвський також в своїх працях розглядає антропоморфні статуетки та моделі хат. Особливо його цікавлять кошиловецькі пам'ятки (Majewski 1936; 1938).

Активно у ці роки працює львівський осередок археологів. Продовжує дослідження пам'яток мальованої кераміки Ярослав Пастернак. У 1936 р. він проводив дослідження біля с. Корнич (Коломийський р-н Івано-

Франківської обл.), де знайдено кераміку, залишки житла з піччю, біхромну кераміку, зооморфну та своєрідну антропоморфну пластику (Пастернак 1933, с. 8—9).

Серед дослідників Верхньої Наддністрянщини слід згадати одного з найвідоміших археологів Волині О. Цинкаловського, дійсного члена НТШ та польського археологічного товариства, який повністю присвятив своє життя вивченню старожитностей Волині, але його ім'я на десятки років було забуто на Батьківщині (Крушельницька 1990; Охріменко 2007, с. 7—60). Вражає багатогранність та зацікавленість вченого (Радіон 1962, с. 14—17). Розуміючи значення для еволюції пам'яток мальованої кераміки Волині Верхнього Наддністров'я, особливо розточчя між річками Горинем і Случем, він спрямовує свої дослідження в цей край. В музеї м. Кременець (Тернопільська обл.) експонуються та зберігаються матеріали, здобуті О. Цинкаловським, коли він керував музеєм (Бодаки, Бриків, Карначівка, Соснівка, Шумбар, Шумське та ін.)

Особливо показові знахідки були отримані під час розкопок відкритого ним у 1938 р. і розкопаного в наступному році поселення мальованої кераміки на півночі Тернопільської обл. у с. Бодаки, де було виявлено сліди майстерень з обробки волинського кременю (Cynkalowski 1969, s. 225; Захарук 1953, с. 3—5). І.І. Черемис, учасник експедиції, вказував, що О. Цинкаловським було закладено близько 10 шурфів. Подальші роботи перервала війна. Основні результати автору розкопок вдалося опублікувати лише в 1961 р. (Cynkałowski 1961). У 1940 р. в Бодаках провів розкопки М.Л. Макаревич, але через війну звіт про виконану роботу не був зданий в архів. Із повідомлення на четвертій науковій конференції Інституту археології Академії Наук УРСР відомо, що на поселенні були відкриті глинобитні житла, які дозволили говорити про просування культури з розписною керамікою в значно більш північні райони, ніж було відомо раніше (Пассек 1946, с. 164). У 1940 р. О. Цинкаловський виступав у Києві з доповіддю про трипільські пам'ятки Волині.

А далі була війна, що кривавою хвилею прокотилась по землях України, скалічивши долі багатьох людей, серед яких були і вчені-археологи.

### *III етап досліджень (1945—1980 рр.)*

Закінчилась війна. Нарешті об'єдналися українські землі, але осередок дослідників Верхньо-

го Наддністров'я зазнав втрат. Трагічно загинув О. Кандиба, виїхав до Кракова О.М. Цинкаловський; вимушений був покинути рідний край Я. Пастернак та інші.

Широкомасштабні дослідження трипільських пам'яток в післявоєнні роки розгорнулись на Середньому Дністрі та в Молдові. Отримані артефакти згодом стали одним із основних джерел для характеристики багатьох проблем Трипілля. У 1948 р. на Середньому Дністрі була відкрита багатошарова пам'ятка Поливанів Яр — одна з небагатьох трипільських пам'яток з трьома культурними шарами різних періодів Трипілля-Кукутень. На основі цих і попередніх досліджень Т.С. Пассек розробила періодизацію трипільської культури, що вийшла монографічно (Пассек 1949). У науковій літературі замість терміна культура мальованої кераміки все більшого розповсюдження набуває термін — трипільська культура (Пассек 1961).

У 1947 р. у Львові було створено Інститут українознавства ім. Крип'якевича. Відділ археології очолив проф. університету ім. І. Франка Маркіян Юліанович Смішко, навколо якого згуртувалась молодь, яка і стала ядром львівської археологічної школи. Представники цієї школи продовжили дослідження на Верхньому Дністрі.

Із 1952 до 1967 рр. розвідками пам'яток займалися І.К. Свешніков та В.П. Кравець. Вони відкрили, обстежили та дослідили низку трипільських пам'яток сучасної Тернопільщини (Глибочек, Кривче, Бучач, Мельниця-Поділька I та II, Ланівці, Кошилівці, Семенів-Зеленче, Сухостав, Заліщики, Більче-Золоте). Важливим внеском у вивчення Трипілля було дослідження В.П. Кравець раніше здобутих матеріалів поселення Городниця I (Кравець 1954, с. 49—66).

Велике наукове значення мали розкопки трьох трипільських поселень: Сухостав, Кошилівці (Тернопільська обл.) і Кунисівці (Івано-Франківська обл.), здійснені в 1952 р. трипільським загоном Подільської археологічної експедиції під керівництвом М.Ю. Смішка і в 1953 р. її трипільським загоном Ю.М. Захарука. Результати цих розкопок дали можливість усвідомити цілий ряд деталей домобудівництва за доби пізнього Трипілля на Верхньому Подністров'ї. Знайдені в с. Кошилівці і с. Кунисівці поховання перепалених кісток під підлогою жител доповнили новими даними розробку питання про ритуальні поховання в житлах (Кравець 1955, с. 133—135). У 1952 р. Волин-

ська експедиція під керівництвом Ю.М. Захарука обстежила вже відоме поселення у с. Бодаки в уроч. Бучина. У південно-західній частині урочища був закладений шурф 1,0 × 0,5 м, глибиною 0,7 м, де виявлені фрагменти кераміки і відходи кременеобробного виробництва. Культурний шар не був знайдений (Захарук 1953, с. 3—5). Тільки у 1959 р. Дністровсько-Волинської експедицією ЛВІА під керівництвом М.О. Тиханової під час розвідки верхньої течії р. Горинь, під час якої на поселенні Бодаки був виявлений культурний шар із трипільською керамікою (Тиханова 1962, с. 52—53). У 1960 р. поселення відвідали Т.О. Попова та К.К. Черниш у складі Молдавської експедиції Інституту археології АН СРСР. Ними були закладені два розкопи, один із них зачепив сильно зруйноване наземне житло з глинобитною піччю. Аналіз керамічного комплексу дозволив дослідникам співвіднести кераміку Бодак з керамікою поселення Незвисько на Дністрі. Обидві пам'ятки автори датували часом переходу від розквіту трипільської культури до пізнього етапу її розвитку. У цей же час з'явилася ідея про об'єднання в локальний варіант пам'яток типу Бодаки (Попова, Черниш 1967, с. 173—179).

У 1951 р. продовжено дослідження раніше відкритої Л. Козловським пам'ятки у с. Незвисько. В результаті робіт, під керівництвом Ю.М. Захарука, з'ясовано, що пам'ятка значно складніше і багатше, ніж вона видавалася першим дослідникам. Розкопки продовжено в 1953, 1954, 1956 і 1957 рр. На площі розкопу в 190 м<sup>2</sup> було простежено сім культурних шарів різного часу. Два нижні шари — трипільські — досліджувала К.К. Черниш. У верхньому з них була розкрита частина майстерні з виготовлення знарядь з крем'яного сланцю, напівземлянка і велика частина наземного житла етапу В2, яке перекривало майданчик, що був розташований нижче, і належав до етапу VI (Черниш 1955, с. 142). Важливо зазначити, що під час розкопок поселення вдалося виявити не тільки робочі місця в житлах, пов'язані з обробкою кременю, але і колективну майстерню, розташовану між будинками. У майстерні з виготовлення знарядь праці на площі в 30 м<sup>2</sup> виявлено шар відщепів кременю (0,3 потужністю), пластин, 38 заготовок знарядь та кілька готових інструментів. Матеріали поселення монографічно видані К.К. Черниш (1962, с. 5—85). Неоціненними були вище згадані артефакти для з'ясування рівня кременеобробної галузі виробництва, її місця в палеоекономіці Трипілля.

Тим більше, що керамічний матеріал Незвиська був дуже близький аналогічному з Бодаків, де також було зафіксовано кременеобробне виробництво.

Дослідження трипільських пам'яток дозволило Ю.М. Захаруку підійти до ряду теоретичних питань. У 1964 р. він розробляє поняття «археологічна культура», яке, на його думку, могло відбивати тип етнічного угруповання первісного суспільства — групи споріднених спільних за походженням племен, які розмовляли на діалектах однієї мови. Особливо значущою була розробка поняття «тип пам'яток», хронологічні ланцюжки яких відбивали еволюцію поселень певної території з однотипними рисами (Захарук 1964, с. 12—42). Ця розробка була настільки вдалою, що її в своїх роботах використали багато дослідників Кукутені-трипільської спільності: М.А. Пелешин, В.О. Круц, О.В. Цвек, В.Г. Збеневич, В.О. Дергачов, С. Гусев, С.М. Рижов, — для вивчення різних періодів і в багатьох регіонах Трипілья.

Дуже насиченим монографічними творами, присвяченими Трипілью, був 1961 р., але, на жаль, всі вони вийшли за кордоном. Працюючи в Англії, Т. Сулімірський, учень Л. Козловського, у 1961 р. опублікував найбільший з відомих скарбів мідних виробів Трипілья, знайдений на поселенні Городниці II у 1895 р. та переданий В. Пшибиславським до Віденського природничого музею. Скарб, знайдений у горщику з монохромним розписом (етап VII), складався з 45 мідних виробів. На думку Т. Сулімірського, мідна сокира належала до культури бодрокерестур, аналогії діадемі він знаходив у басейні Егейського моря (Sulimirski 1961, s. 91—97), але Н.В. Риндіна вважає, що всі вироби були виготовлені місцевими майстрами. Намистинки, знайдені у скарбі, подібні до виявлених у печері Вертеба. Ці дані дають підставу вважати, що населення цих пам'яток підтримувало обмінні зв'язки. Не забував про проблеми Трипілья і Я.І Пастернак. Ним у Канаді українською мовою була видана «Археологія України» (Пастернак 1961). Автор писав, що трипільська культура України існувала від неоліту до бронзового віку.

Незважаючи на складний життєвий шлях, залишався незламним і О. Цинкаловський. Археологію він вважав найбільш переконливою наукою про давнє минуле народу (Радіон 1975, с. 29—33). У 1961 р. він приїздить до Києва з пропозицією видати «Краєзнавчий словник Старого Волинського Полісся». На жаль, віце-президент АН УРСР І.К. Білодід йому

відмовив. Книга набагато пізніше видана в Торонто Інститутом дослідів Волині, коштом товариства Волині (Цинкаловський 1984).

У 1964 р. до Івано-Франківського музею надійшов скарб, знайдений у центрі міста. Він складався із 53 виробів темно-сірого волинського кременю. Слід підкреслити відсутність на них ретуші та слідів спрацьованості. На деяких спостерігаються невеликі ділянки жовтої кірки (Василенко 1987, с. 76—77). Ця знахідка підтвердила високий рівень індустрії кременю в енеоліті цього регіону, виділення спеціалізованих майстрів із середовища общини та про обмін їхньою продукцією на далеку відстань. Сліди кременеобробного виробництва були зафіксовані М.А. Пелешиним на трипільському поселенні Лози (Збаразький р-н Тернопільської обл.), відкритого у 1968 р. В.П. Савичем. Пам'ятка етапу СІ розміщена в уроч. на лівому березі річки Горинь. В 1960—1980-х рр. М.А. Пелешин вивчає й інші трипільські пам'ятки цього регіону (Пелешин 1975, с. 335—336). Отримані дані дозволили вченому висвітлити проблему контактів між населенням пізньотрипільських поселень Волині та спільнотами культури лійкоподібних келихів, які проживали вздовж Західного Бугу (Пелешин 1971, 1973—1974, 1989). На контакти цих спільнот раніше вказував О.М. Цинкаловський, який відкрив та дослідив їхні поселення у Верхньому Подністров'ї та на сусідній Волині (Цинкаловський 1984). Дослідивши пам'ятки трипільської культури на Верхньому Дністрі та на Волині (Лози, Хорів, Листвин, Голишів), М.А. Пелешин на підставі насамперед керамічного матеріалу поселень виділив в межиріччі Стиру та Горині — притоків Прип'яті — три локально-хронологічних типи: тип Бодаки, пам'ятки типу Хорів, пам'ятки типу Листвин. Найбільш ранній варіант (тип Бодаки) у дослідника представлений лише однією пам'яткою — поселенням Бодаки. Поселення Хорів I (Острозький р-н Рівненської обл.), розташоване воно на 1-й надзаплавній терасі р. Горинь, — епонімна пам'ятка, що розташовувалась на кордоні Поділля та Волині. До пам'яток цього типу також належить і поселення Острог — Замкова Гора на лівому березі річки Вілії, яке було досліджене у 1979 р. експедицією Острозького краєзнавчого музею. М.А. Пелешин відмічає в керамічному комплексі пам'ятки впливи волино-люблінської культури. Населення, яке залишило пам'ятки хорівського типу, у великій кількості виготовляло знаряддя праці з ви-

сокоякісного волинського кременю. Це була найбільш просунута на північний захід група трипільського населення. Змінюються вони пам'ятками листвинського типу (Пелешішин 1990, с. 27—29).

Під час розвідок 1960—1990-х рр. Ю.М. Малєєв дослідив низку пам'яток трипільської культури. Серед них Заліщики, Лисички, Блищанка (Малєєв 1972, с. 386). Пізніше Н.М. Виноградова виокремила в трипільській культурі заліщицький варіант, пам'ятки котрого розташовані в Середній та Верхній течії Дністра (Виноградова 1983, с. 13—41). Пам'ятки заліщицького варіанту мають особливе значення для розуміння генези пам'яток Верхньої Наддністрянщини.

Доцент Івано-Франківського університету ім. В. Стефаніка Б.А. Василенко обстежив близько 230 трипільських пам'яток, серед яких виявив 150 нових (Василенко 1972, с. 103—105; 1987, с. 76—77). У 1984—1985 рр. разом із В.М. Коноплею вони провели розкопки на поселенні Сокіл I (Василенко, Конопля 1985, с. 10—12). Б.А. Василенко один із перших на Прикарпатті розпочав дослідження пам'яток, пов'язаних з кременевою індустрією трипільського населення; відкрив штольні для видобутку кременю та майстерні з його обробки (Василенко 1986, с. 313—314). Дослідив багато пам'яток енеоліту в цьому районі і В.М. Конопля (1987, с. 4—5; 1988, с. 287—289; 1999, с. 86—103). Особливо цікавими були розкопки поселення Блищанка II в уроч. Горби (Заліщицького р-ну Тернопільської обл.). Пам'ятка розташована на схилі надзапавної тераси та окантована правою притокою р. Серет. У 1989—1990 рр. на поселенні проведено розкопки експедиціями Інституту археології та суспільних наук НАНУ під керівництвом В.М. Коноплі та В.О. Круца зроблено геомагнітну зйомку та досліджено об'єкти заліщицького та кошиловецького типів. Всебічне вивчення матеріалу нових об'єктів і раніше відомих пам'яток дозволило авторам поставити питання про існування верхньодністровської локальної групи на пізньому етапі трипільської культури. На думку дослідників вона склалася в результаті переселення у верхів'я Дністра і Прута трипільських племен Північної Молдови і Середнього Подністров'я, на які вплинуло населення доби енеоліту Центральної Європи (культури Тисаполгар, Бодрогкерестур, накольчастої кераміки і, певною мірою, — лійкоподібних келихів) (Василенко, Конопля 1985, с. 12; Конопля, Круц, Рижов 1993, с. 8—18; Круц, Рижов

1997, с. 23—32). Ще раніше про контакти енеолітичного населення західних областей України з давньоземлеробськими племенами Центральної Європи писав В.С. Титов, який проводив дослідження в Подністров'ї та у Європі (Титов 1974, 1996). Сліди зв'язків з лендельськими і полгарськими спільнотами виявлені під час розкопок раніших за часом поселень східно-трипільської культури (Шкарівка, Веселий Кут та ін.) (Цвек 1980, 2000; Tsvek 1996, 2000). Про ці зв'язки пише і Т.Г. Мовша (Мовша 1985; Movsha 2000).

#### *IV етап досліджень (кінець XX ст. — початок XXI ст.)*

І знову бурхливі часи і тяжкі випробування настали для України, яка проголосила свою незалежність. Недостатнє фінансування не завадило археологам продовжити свої пошуки, хоча більшість із цих робіт були рятувальними.

Такого плану розкопки у 1987 р. були проведені в Бучачі експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом О.С. Ситника, під час яких виявили, не зрозумілі свого часу Л. Козловським, різнокультурні горизонти. Дослідження трипільського шару надало можливість віднести поселення до пам'яток заліщицького варіанту, визначити хронологію пам'ятки та її місце в періодизаційній схемі розвитку Кукутені-Трипільської спільності (Ситник 1993, с. 58—60; Ситник, Ягодинська 2012, с. 187—200).

Цікаві матеріали також по заліщицькому варіанту трипільської спільності етапу VI-VII були отримані під час розкопок експедицією Борщівського музею (1991—1995) поселення Глибочок (Тернопільська обл.), яке відкрито під час розвідки 1952—1967 р. І.К. Свешнікова і В.П. Кравець (Кравець 1955, с. 133—135). Пізніше у 1987 р. пам'ятка була обстежена М.П. Сохацьким, подальшими розкопками виявлено біхромну розписну та кераміку з канельованим декором. Важливою знахідкою став скарб мідних речей, що складався з гакоподібної підвіски з вушком, трьох кілець, ромбоподібної пластини і шила (Сохацький 1993, с. 10—22; Сохацький, Дудар 1996, с. 99—101). Проведений спектральний аналіз мідних знахідок вказує на те, що вони вироблені із самородної міді Волині (Klochko 2000, s. 168—186). Досліджуючи скарб з Городниці II, Н.В. Риндіна вважала, що діадема з нього вироблена місцевими майстрами (Риндіна 1971). У наш час дослідженням металургійної галузі виробництва трипіль-



ців на базі мідних покладів Волині успішно займаються В.І. Клочко та І.Т. Кочкін (Кочкін 1999, с. 3—10; Klóchko 2000, s. 168—186).

Матеріали попередніх досліджень О. Цинкаловського та розкопок у Винниках, здійснених у 1997—1998 рр. експедицією Львівського університету під керівництвом М.А. Пелешинина, дозволили останньому поставити питання про існування поселень зі змішаним складом керамічного комплексу з елементами пізнього етапу культури Кукутені-Трипілья і культури лійкоподібних келихів (Пелешинин 1998, с. 103—107). У цей же період (з 1996 до 2003 рр. та 2011 р.) продовжуються дослідження печери Вертеба в Більче-Золотому під керівництвом М.П. Сохацького. Було відкрито 357 м<sup>2</sup> загальної площі у дев'яти різних ділянках печери. Зібрано колекцію кераміки антропоморфної й зооморфної пластики, знарядь праці з кістки, кременю, каменю, мідну сокиру, шило та 14 проколок. Цікавою знахідкою є амулет (10 × 10 см), вирізьблений з кістяної пластини у вигляді голови бика з могутніми рогами, аналогічний знайденому раніше під час розкопок В. Деметрикевича. Дослідники припускають, що в обох амулетів був один автор (Сохацький 2000, с. 3—10). До тепер йде дискусія щодо призначення печери. Деякі археологи вважають її печерою-сховищем, інші — місцем поховання або святилищем.

У 1997 і 2011 рр. експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М.П. Сохацького провела рятувальні розкопки на поселенні, відкритому в 1968 р. І.П. Геретою (Археологічні пам'ятки 1981, с. 312) неподалік від с. Збручанське, в уроч. Соколів (Тернопільська обл.). Аналіз отриманого під час археологічних робіт матеріалу, дозволив дослідникам зробити дуже важливий висновок про те, що Збручанське було вихідним пунктом міграції трипільського населення з Подністрів'я у Середнє Побужжя і в північному напрямку на Волинь (через Бодаки). На підставі аналізу кераміки поселення Збручанське М.П. Сохацький відносить до першої фази шипинецького типу пам'яток Трипілья (Сохацький 2012, д. 40).

Для розуміння пам'яток Трипілья Верхньої Наддністрянщини було важливим видання Т.О. Попової монографії про Поливанів Яр (Попова 2003). Детальний аналіз стратиграфії Поливанового Яру дозволив виокремити на пам'ятці не три, як передбачалося раніше, а п'ять селищ трипільського часу. Результати дослідження принесли нові дані з багатьох дискусійних і мало висвітлених у науці проблем

історії енеоліту, авторові також вдалося окреслити коло зв'язків населення цього району з іншими регіонами Трипілья і носіями сусідніх одночасних культур (Скакун, Цвек 2011, с. 316—322).

Не менш важливими для вивчення Трипілья стали результати розкопок 1999—2002 рр. експедиції під керівництвом Т.М. Ткачука багатощарового поселення Більшівці (Івано-Франківська обл.). На значній площі були досліджені комплекси трьох типів пам'яток трипільської культури: заліщицького, шипинецького і кошиловецького. До кошиловецького часу належить унікальний комплекс поховання в катакомбі, поряд з яким перебувала яма з трьома людськими черепами і одним черепом собаки. Деякі риси обряду поховання (орієнтація скелета, мідний кинджал, кістки тварин) вказують на похоронні традиції волино-люблінської культури (Ткачук, Кочкін 2004, с. 53—54). Поселення Більшівці є перспективною пам'яткою для вивчення зв'язків Трипілья Верхнього Подністрів'я з іншими енеолітичними пам'ятками цього та сусідніх регіонів. Дослідження матеріалів кошиловецького типу, який був виділений ще Л. Козловським та О. Кандибою, та нові артефакти дали змогу Т. Ткачуку простежити його формування. Керамічний комплекс цих поселень досить своєрідний і відрізняється від синхронних пізньотрипільських пам'яток інших територій.

Північно-західними сусідами кошиловецької групи була волино-люблінська культура. Львівські археологи ще в кінці 1970-х рр. звернули увагу на іноетнічні Трипільлю енеолітичні пам'ятки цього регіону. У 1961 р. Ю.М. Захарук ставить питання про виділення Гошавербковецької культури (Захарук 1971, с. 214—216). У 1980-х рр. М.А. Пелешинин назвав ці пам'ятки Вербковице-Костянець, виділивши їх у пізній етап культури Лендель на території України (Пелешинин 1990, с. 27—28). На думку польських дослідників, це яскраве етнокультурне явище виникло на основі малицької культури та пов'язане з територією Волині (Kadrow, Zakoscielna 1989, s. 187—255; Zakoscielna 2006).

У зв'язку з цим особливу увагу звертають на себе результати розкопок 2006—2011 рр. О.Л. Позіховського та В.О. Самолюка енеолітичного могильника Острог-Земан (Рівненська обл.) (Позіховський, Самолюк 2008, с. 407; Позіховський, Бондарчук, Вертелецький 2012). Унікальність пам'ятки полягає в тому, що в її поховальних комплексах наявна



Рис. 1. Карта-схема пам'яток трипільської культури, відкритих та частково вивчених у кінці XIX — початку XX ст. у Верхньому Подністров'ї (за Childe 1923): 1 — Коропець; 2 — Бучач; 3 — Трємбовля (з 1944 р. Терєбовля); 4 — Копичинці; 5 — Васильківці; 6 — Вигнанка; 7 — Більче-Золоте; 8 — Кошилівці; 9 — Незвисько; 10 — Городниця; 11 — Шипинці; 12 — Езуполь

кераміка різних культур. До першого комплексу входять розписні келихи з добре відмученої глини, аналогії яким відомі на трипільсько-кукутенських поселеннях етапу ВІІ (Незвисько, Бодаки, Коновка, Тростянчик, Ворошилівка та ін.). Другий комплекс кераміки автори схильні датувати жешувською фазою малицької культури, що одночасно існувала з Трипільля-Кукутені етапу ВІІ на цій території (Позіховський, Самолюк 2008, с. 39). Археологічні артефакти могильника дозволяють повному охарактеризувати склад давньоенеолітичного населення Волині й особливо його контакти з сусідніми племенами. У цьому плані цікавими є пам'ятки Середнього Побужжя (Тростянчик, Ворошилівка) звідки, імовірно, надходили розписні келихи на Волинь. Зрозумілішими стають шляхи проникнення імпорту та впливів волино-люблінської культури на керамічні комплекси трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя (Онопріївка, Веселий Кут). Важливі матеріали могильника і для розуміння характеру зв'язків населення Волині та коломийщенської групи пам'яток Трипільля, де під впливом волино-люблінської культури з'являється сіролощена кераміка (Гребені, Юшки та ін.). Імпортна чорнолощена посудина малицької культури, виявлена серед комплексу знахідок київського святилища та вище згадане, можливо, може свідчити

про проникнення енеолітичного населення з Верхньої Наддністрянщини та Волині в середовище трипільських спільнот Подніпров'я (Цвек 2006, с. 76; 2008, с. 277—288; 2009—2010, с. 68—74).

Рятувальні розкопки трипільських пам'яток на Верхній Наддністрянщині були здійснені в останнє десятиліття XX ст. експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ та Прикарпатського університету ім. В.С. Стефаника, Острозького, Борщівського, Івано-Франківського краєзнавчих музеїв, експедиціями відділу «Подільської археології» ІА НАН України (Кочкін 2004; Черняков 2004; Дерех 2011; Сохацький, Дудар 2011; Дерех 2012).

Особливо важливі матеріали були отримані під час дослідження поселення Одаїв ХХІ, розташованого біля с. Думки (Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.). Пам'ятка заліщицького варіанту досліджувалась у 2005 р. І.Т. Кочкіним, Т. Ткачуком і Л.Г. Мацкевим. У північній частині поселення знайдено завали глинобитних жител та гончарної печі з продухами. Аналогії керамічному матеріалу спостерігаються на поселеннях Більшивці, Хом'яківка І та Залішки. Слід підкреслити, що для багатьох пам'яток цього району характерне поєднання об'єктів заліщицького та кошиловецького типів (Кочкін 2004, с. 380).

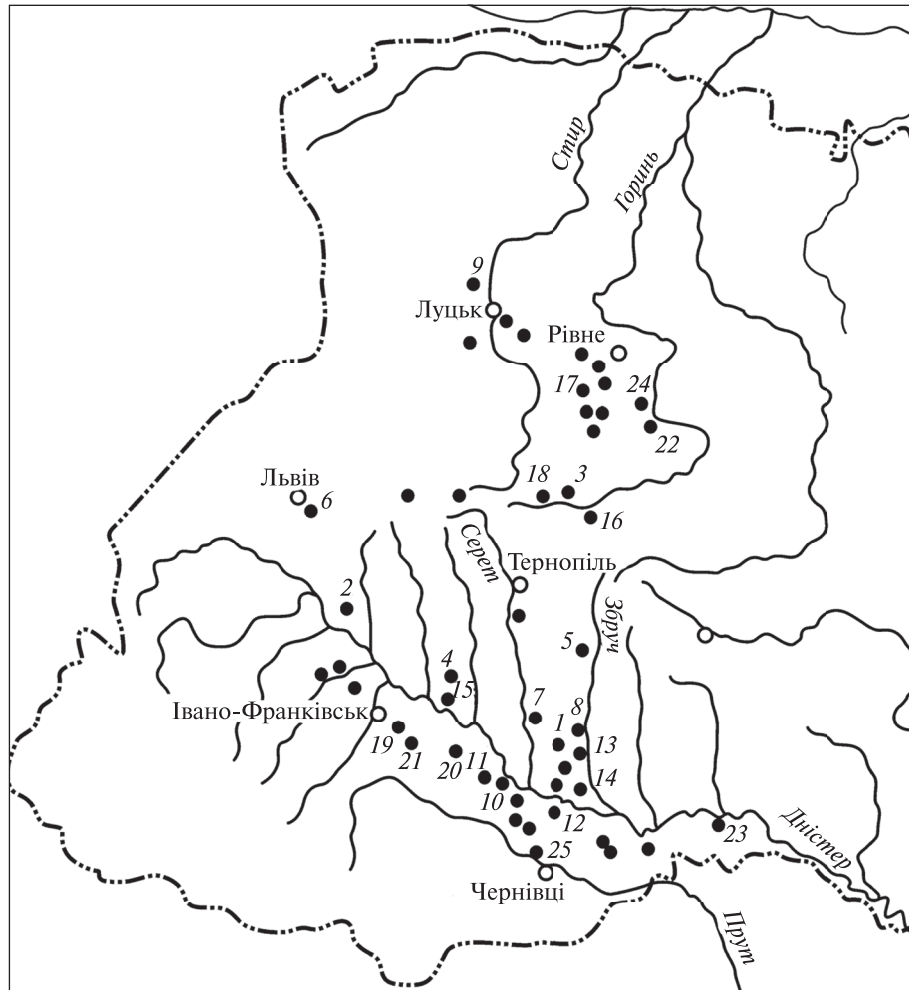


Рис. 2. Карта-схема основних пам'яток трипільської культури, вивчених на початок ХХІ ст. у Верхньому Подністров'ї: 1 — Більче-Золоте; 2 — Більшівці; 3 — Бодаки; 4 — Бучач; 5 — Васильківці; 6 — Винники; 7 — Вигнанка; 8 — Глибочек; 9 — Голишів; 10 — Городниці над Дністром; 11 — Городниці II; 12 — Заліщики; 13 — Збручанське; 14 — Касперовці; 15 — Кошилівці; 16 — Ланівці; 17 — Листвин; 18 — Лози; 19 — Марківці I; 20 — Незвисько; 21 — Одаї II; 22 — Острог-Земан; 23 — Поливанів Яр; 24 — Хорив; 25 — Шипинці

На сьогодні розкопки проводяться на вже відомому поселенні-майстерні біля с. Бодаки енеолітичною експедицією ІМК РАН під керівництвом Н.М. Скакун. Стаціонарні роботи тут були розпочаті в 1987 р. і тривають дотепер (Скакун 1990, с. 43, 2005; Скакун та ін. 2012, с. 66—74). Магнітна зйомка дозволила визначити площу і виявити планіграфію пам'ятки (Скакун, Тарасов 2000, с. 60—69). Результати археологічних розкопок підтвердили отримані дані. Завдяки грантам, зокрема й українським, матеріал поселення всебічно вивчається як археологічними методами дослідження (типологічним, технологічним, функціональним, планіграфічним), так і природничими (петрографічним, хімічним, спектральним, палеоботанічним, палеозоологічним). О.Г. Старкова, порівнявши керамічний комплекс Бодаків

з комплексами фіналу розвиненого Трипілля поселень Подільської височини та Верхнього Подністров'я, вважає, що стан археологічних джерел на сьогодні ще не дозволяє виділити бодакський локальний варіант (Старкова 2011). Особливу увагу дослідники пам'ятки приділяють виробничому комплексу, пов'язаному з кременеобробкою. Ретельне дослідження Бодакського поселення, порівняння його матеріалів з комплексами кременевидобувного і кременеобробного виробництва інших територій Трипілля (Коробчине-Рубаний Міст, Поливанів Яр, Незвисько, Пекарі II, Ворошилівка) дозволяє охарактеризувати цю галузь виробництва, показати її еволюційний розвиток та значення для економіки трипільського суспільства (Скакун 1996, с. 124—131; 2004, с. 57—79; 2012, с. 60—69; Цвек 1997; 2005, с. 80—96;

2006, с. 66—71; Пічкур, Шидловський 2003, с. 211—228; Tsvet 2006, р. 193—204; Овчинников, Пічкур 2007, с. 207—212). Дослідження цієї пам'ятки є важливим для з'ясування питань господарчої структури спеціалізованих поселень трипільсько-кукутенської спільності, проблеми освоєння території Волино-Подільського пограниччя та контактів з носіями синхронних культур цього регіону (Скаун 2012, с. 66—74; 2014, с. 54—69).

Також треба підкреслити наукову та просвітницьку діяльність краєзнавчих музеїв Наддністрянщини: Львівського, Івано-Франківського, особливо активну — Борщівського та Краківського археологічного музею, що був заснований як просвітницька організація ще у 1850 р. Останні роки ХХ ст. пов'язані в ньому з діяльністю Є. Рок та Е. Трелі, які впорядкували та дослідили колекцію з Більче-Золотого, зробили каталог старожитностей трипільської культури Краківського музею. Спільно з С. Кадровим, Т. Ткачуком, М. Сохацьким підготували до друку колекції з Більче-Золотого та печери Вертеба. У 2001 р. у Кракові відбулася виставка «Збірка з розкопок в Більче-Золотому ім. Леона та Терези Сапегі», авторкою якої була Е. Треля (Rook 2001, s. 183—206; Trela 2001, s. 53—67).

В останні роки ХХ та на початку ХХІ ст. з'явилися нові теоретичні розробки. Т.М. Ткачук, вивчаючи знакові системи та світогляд трипільців, видав монографію (Ткачук, Мельник 2000, с. 237).

Тривале й планомірне вивчення керамічних комплексів пам'яток західного регіону Трипільля дозволило С.М. Рижову виділити в структурі Кукутено-Трипільської спільності поряд із виокремленою раніше О.В. Цвек східнотрипільською (Цвек 2006; 2012) окрему західнотрипільську культуру, показавши її локальність і розвиток у часі (Рижов 2007, с. 431—477).

Входження Верхнього Подністров'я до 1939 р. до складу різних держав наклало свій особливий відбиток на історію археологічних досліджень трипільської спільності регіону. Перші розвідки цієї території відкрили для науки культуру, як тоді її називали «культуру мальованої кераміки», та заклали її фундамент. На її матеріалах розгорнулися найбільш ранні дискусії про інтерпретацію глинобитних майданчиків та спеціалізацію поселень, вирішувалися питання методики розкопок, хронології та періодизації різних етапів розвитку культури. Розвідки та розкопки доповнили її джерелознавчу базу. Якщо в кінці ХІХ на початку ХХ ст.

у Верхньому Подністров'ї відкрито та частково досліджено 14 пам'яток (рис. 1), то в наш час їх відомо та вивчено близько п'ятдесяти (рис. 2).

Пізнiші етапи дослідницьких робіт принесли нові дані для інтерпретації матеріальної та сакральної сторін життя населення трипільської спільності, рівня її розвитку, відносної хронології пам'яток, шляхів їх розповсюдження, особливостей освоєння трипільцями природного середовища. В останні роки отримано нові матеріали для з'ясування економічних основ Трипільля, характеристики зв'язків північно-західних околиць з центральними пам'ятками, а також з одночасними європейськими землеробсько-скотарськими племенами.

Детальний розгляд етапів досліджень Трипільля свідчить про особливе значення археологічних матеріалів цього регіону, як для вирішення ключових проблем самої культури, так і для характеристики доби енеоліту Євразії в цілому.

Наша попередня розробка історії дослідження окремої частини Західного Трипільля не претендує на повноту і кінцевий результат. Подальше вивчення пам'яток його регіонів, базуючись на дослідженнях попередників, в майбутньому дозволить більш детально розглянути феноменальне явище енеолітичної Європи Кукутени-Трипільля. Адже ніхто і ніщо не повинно бути забуте.

*Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.* — К., 1986.

*Берест Р., Карло Гадачек.* Штрихи біографії та наукової діяльності // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1908. — Вип. 7. — С. 78—79.

*Білас І.М.* Розвиток археології у Львівському університеті у міжвоєнний період (1919—1939 рр.) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 153—154.

*Булик Н.М.* До питання про наукові контакти львівських археологів у ХІХ — на початку ХХ ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2012. — Вип. 16. — С. 478—503.

*Василенко Б.А.* Питання про стародавнє населення на території історичного Івано-Франківська // Тези обласної наукової практичної конференції. — Івано-Франківськ, 1987. — С. 76—77.

*Василенко Б.А., Конопля В.М.* Верхньодністровська група пам'яток трипільської культури // Тези доповіді VI Подільської історико-краєзнавчої конф. — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 10—12.

*Відейко М.Ю.* Городниця-II скарб // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 126—127.

*Відейко М.Ю.* Польові дослідження // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 23—55.

*Виноградова Н.М.* Племена Дністровско-Прутського междуреч'я в період расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты). — Кишинев, 1983.

*Волков Ф.* По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // Археологическая

- летопись Южной России. — 1900. — Т. 2. — С. 131—141.
- Волков Ф.* Каменный век в России // Гернес М. Первобытная культура. Ч. I. Каменный век (Дометаллические времена. Древний и новый каменный век в Европе. Сходные культуры на др. материках). Прилож. 1. — Рига, 1914. — С. 171—179.
- Дерех О.М.* Дослідження поселення трипільської культури Сосулівка I на Тернопільщині // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. — 2012. — С. 418.
- Захарук Ю.М.* Археологічні дослідження на Волині в 1952 р. (Звіт про роботу Волинської експедиції) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — Львів, 1953 — ф. 1625. оп. 1952, д. 26.
- Захарук Ю.М.* Проблеми археологічної культури // Археологія, 1964. — Т. 17. — С. 12—42.
- Кандиба О.* Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1—14.
- Кандиба О.О.* Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. — Чернівці, 2004.
- Кандиба О.* Галицька мальована неолітична кераміка (Докторська дисертація) // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007а. — С. 20—109.
- Кандиба О.* Досліди на Галицькому Поділлі // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007б. — С. 335—345.
- Касько О.* Кошиловецька тема у науковій програмі Юзефа Костшевського // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз. Міжнародна конференція до 120-річчя відкриття. — Заліщики, 1998. — С. 14—15.
- Конопля В.М.* Первісні кременевидобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конф. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 4—5.
- Конопля В.М.* Исследования в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1986 года. — 1988. — С. 287—289.
- Конопля В.М.* Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія українських Карпат: археологія та антропологія. — Львів, 1999. — Вип. I. — С. 86—103.
- Конопля В., Круц В., Рижов С.* Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі // Наук. зап. — Тернопіль, 1993. — С. 8—18.
- Кочкін І.Т.* Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 1999. — Вип. II. — С. 3—10.
- Кочкін І.Т.* Одавів XXI // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 380.
- Кравець В.П.* Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі // Матеріали і дослідження з археології УРСР. — К., 1954.
- Кравець В.П.* Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 133—135.
- Круц В.О., Рижов С.М.* Верхньодністровська локальна група пам'яток Трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням болгарської і лендельської культур // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 23—32.
- Крушельницька Л.* Олександр Цинкаловський — археолог та історик Волині // Тарас Шевченко та національна культура. Матеріали наук. Симпозіуму. — Львів, 1990.
- Крушельницький Б.* Археологічні зацікавлення Антоні Шнайдера (1825—1880) // Постаті української археології. — Львів, 1998. — С. 84—86 (Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 7).
- Кузьмищев А.Г.* Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // Історія археології: дослідники та наукові центри. Археологія і давня історія України. — К., 2012. — Вип. 9. — С. 139—147.
- Курінний П.П.* Е.Р. Штерн // Україна. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 220—223.
- Ляшко С.М.* Штерн Ернст Романович // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 627—628.
- Ляшко С.М., Сохацький М. П.* Гадачек Карло // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 112.
- Малеєв Ю.М.* Розвідки на півдні Тернопільщини // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 386.
- Мовша І.І.* Взаємовідношення Трипілья-Кукутені з синхронними культурами центральними Європи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 22—31.
- Овчинников Е.В.* Трипільська культура канівського Подніпров'я. — К., 2014.
- Овчинников Е.В., Пічкур Є.В.* Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // Археологічні дослідження в Україні у 2001—2002 рр. — 2003. — С. 207—212.
- Охріменко Г.* Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / співавтори Н. Скляренко, О. Калішук, В. Ткач, О. Романчук. — Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. — С. 7—732.
- Радіон С.* Професор Олександр Цинкаловський до ювілею 75-ліття життя і 55-ліття наукової праці // Літопис Волині. — Вінніпег, 1962. — Ч. 6. — С. 14—17.
- Пассек Т.С.* Четвертая научная конференция Института археологии Академии Наук УССР // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1946. — Вып. 12. — С. 162—167.
- Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений (III—II тыс. до н. э.). — М.; Л., 1949. (Материалы и исследования по археологии. — № 10).
- Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961. (Материалы и исследования по археологии. — № 84).
- Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Н.Т.Ш. у Львові за час від 1929—1932 р. // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1933. — Т. 152. — Вип. 2, ч. 2. Енеоліт. — С. 8—9.
- Пастернак Я.* Археологія України. — Торонто, 1961.
- Пелецишин Н.А.* Раскопки поздне трипольского поселения у с. Листвин на Волини // АО 1970 г. — 1971. — С. 236.
- Пелецишин Н.А.* Раскопки у с. Хорив на Волини // Археологические открытия за 1974 г. — 1975. — С. 335—336.
- Пелецишин Н.А.* Трипольская культура Западной Волини // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза, раннее железо). — К., 1990. — С. 27—28.
- Пелецишин М.А.* Археологічні роботи у Винниках 1997 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. — 1998. — Вип. 3. — С. 103—107.
- Пічкур Є.В., Шидловський П.С.* Комплекс кременеобробки на поселенні Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти: мат-ли міжнар. конф. ІА НАНУ. — К.: Корвін Прес, 2003. — С. 211—228.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О.* Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній Волині // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 28—41.
- Позіховський О.Л., Бондарчук О.А., Вертелецький Д.Ю.* Дослідження багатощарової пам'ятки в м. Острозі // Археологічні дослідження в Україні 2011. — 2012. — С. 407.

- Попова Т.А.* Многослойное поселение Поливанов Яр: К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб, 2003.
- Попова Т.А., Черныш Е.К.* Трипольское поселение у с. Бодаки // Записки Одесского археологического общества. — 1967. — Т. 2 (35). — С. 173—179.
- Родіон С.* Пару слів про дві нові поважні праці про Волинь і Полісся археолога А.Цинкаловського // Літопис Волині. — Вінніпег, 1962. — Ч. 6. — С. 14—17.
- Родіон С.* Професор Александр Цинкаловський до ювілею 75-ліття життя і 55-ліття наукової праці // Цинкаловський О. Стародавні пам'ятки Волині. — Торонто, 1975. — С. 29—33.
- Родіон С.* Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 15—20.
- Рижов С.М.* Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги. — 2007. — С. 437—477.
- Рындина Н.В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М.: Изд-во Москов. ин-та, 1971.
- Ситник О.С.* Поселення Бучач I і його місце серед трипольського масиву Подністров'я // Трипольська культура України (до 100-річчя відкриття): Тези доп. та повідм. міжнар. наук. конф. — Львів, 1993. — С. 58—60.
- Ситник О.С., Ягодницька М.О.* Охоронні розкопки трипольського та слов'янського поселень Бучач // Земледельцы и скотоводы Древней Европы (Проблемы, новые открытия, гипотезы). Дополненное издание. — К.; СПб, 2012. — С. 187—201.
- Скакун Н.М.* К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита // Археология. — 1996. — № 3. — С. 124—131.
- Скакун Н.Н.* Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобрабатывающие комплексы) // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (по материалам эпох палеолита — бронзы). — СПб., 2004. — С. 57—79.
- Скакун Н.Н., Тарасов В.А.* Результаты применения магниторазведки и капламетрии при исследовании поселения трипольской культуры Бодаки // Археологические вести. — СПб, 2000. — № 7. — С. 60—69.
- Скакун Н.Н.* (співавт) Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — К.; СПб, 2005.
- Скакун Н.Н., Цвек Е.В.* Читая «Поливанов Яр». Рецензия на: Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр: К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье // Археологические вести. — СПб, 2011. — № 17. — С. 316—322.
- Скакун Н.Н.* (співавт) Исследования последних лет на трипольском поселении Бодаки // Записки Института истории материальной культуры. — 2012. — № 7. — С. 66—74.
- Скакун Н.Н.* Основные направления в изучении памятников трипольской культуры Западных областей Украины (историографический очерк) // Записки Института истории материальной культуры. — СПб, 2014. — № 5.
- Сорокин В.Я.* О связях племен культуры Прекукутень-Триполье А // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V в. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 83—85.
- Сохацький М.П.* З історії археологічних досліджень на Борщівщині // Літопис Борщівщини. — 1992. — Вип. 1. — С. 4—10.
- Сохацький М.П.* Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991—1993 рр. // Літопис Борщівщини. — 1993. — Вип. 3. — С. 10—22.
- Сохацький М.П.* З історії дослідження печери Вертеба // Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції «Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України». — Львів, 1995. — С. 99—101.
- Сохацький М.П.* Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996—1998 р. // Літопис Борщівщини. — 2000. — Вип. 9. — С. 3—10.
- Сохацький М.П., Дудар О.В.* Розкопки трипольського поселення біля с. Глибочок Тернопільської області // Матеріали IV Міжнар. археологічної конф. студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 99—101.
- Сохацький М.П.* Кіркор Адам Гонорій // Енциклопедія Трипольської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 221—222.
- Сохацький М.П.* Звіт про рятивні археологічні дослідження на трипольському поселенні біля с. Збручанське Борщівського району Тернопільської області у 2011 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2011/40.
- Сохацький М.П., Дударь О.В.* Дослідження трипольського поселення Васильківці на Тернопільщині // Археологічні дослідження в Україні у 2010 р. — К.; Полтава, 2011. — С. 315.
- Старкова Е.Г.* Керамические комплексы финала развитого триполья (по материалам поселений Подольской возвышенности и Верхнего Поднестровья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — СПб, 2011.
- Титов В.С., Маркевич В.И.* Новые данные о западных связях позднего Триполья // Советская археология. — 1974. — № 3.
- Титов В.С.* Неолит карпатского бассейна. — М., 1996.
- Тиханова М.А.* Разведка в районе верхнего течения реки Горыни // Славяно-русские древности. — М., 1962. — С. 46—53 (Краткие сообщения Института археологии. — Вып. 87).
- Ткачук Т.М., Кочкін І.Т.* Більшівці // Енциклопедія Трипольської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 53—54.
- Ткачук Т.М., Мельник Я.Г.* Семіотичний аналіз трипольсько-кукутеньських знакових систем. — Івано-Франківськ, 2000.
- Цвек О.В.* Особливості формування східного регіону трипольсько-кукутеньської спільності // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 31—45.
- Цвек Е.В.* Восточнотрипольская культура и контакты ее носителей с энеолитическими племенами Европы // АВ. — СПб, 2000. — № 7. — С. 272—290.
- Цвек Е.В.* (соавт) Энеолитический производственный комплекс по добыче и обработке кремня на реке Большая Вись // На пошану Софії Станіславівни Березанської. Зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 66—71.
- Цвек О.В.* Поселення східнотрипольської культури (короткий нарис). — К., 2006.
- Цвек Е.В.* (в соавторстве). Гребени на Днепре — поселение трипольской общности (исследователи и проблемы) // Сергей Николаевич Бибииков и проблемы первобытной археологии: Мат-лы междунар. науч. конф. — К.; СПб, 2008. — С. 277—288.
- Цвек Е.В.* Восточнотрипольская культура и некоторые аспекты структуры кукутено-трипольской мегаобщности // Земледельцы и скотоводы древней Европы. — К.; СПб, 2012. — С. 225—245.

- Цинкаловський О.М.* Стара Волинь і Волинське Полісся; краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег, 1984. — Т. 1.
- Чайлд Г.* У истоков европейской цивилизации. — М., 1952.
- Черныш Е.К.* К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье (по материалам многослойного поселения у с. Незвиско) // Неолит и энеолит юга европейской части СССР. — М., 1962. — С. 5—85 (Материалы и исследования по археологии. — № 102).
- Черняков І.Т.* Острог-Замкова гора // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 396.
- Черняков І.Т.* Вікентій Хвойка (1850—1914). — К., 2006.
- Чикаленко Л.* Хведір Кіндратович Вовк як передісторик // Історія археології: дослідники та наукові центри. Археологія і давня історія України. — К., 2012. — Вип. 9. — С. 21—25.
- Штокало В.* Розкопки трипільського поселення в урочищі Обоз. Історія і сучасність // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці—Обоз (до 120-річчя відкриття)». Наукові матеріали. — Залішки, 1998. — С. 5
- Demetrikevich V.I.* Sprawozdania z pozieđen komisji odbytych w roku 1907 i 1908 // Materiały Archeologiczne. — Kraków, 1908. — Vol. 10. — S. X.
- Encyklopedia do krayznawstwa Galicji.* — 1871.
- Cehak H.* Plastyca eneolityczna kultury ceramiki malowanej w Polsce // Swiatowit. — Warszawa, 1934. — Vol. 14 — S. 164—252.
- Childe V.G.* Shipenitz: A Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. — London, 1923. — Vol. 53, July to December. — P. 263—288.
- Cynkalowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961.
- Cynkalowski A.* Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości Archeologiczne. — Warszawa, 1969. — T. 34, z. 2. — S. 221—227.
- Janusz B.* Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. — Lwów, 1919.
- Hadaczek Ch.* La colonie industrielle de Koszyłowce (arond.-t de Zalezcyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles. — Léopol, 1914.
- Kadrow S., Zakoscielna A.* Evolution of Danubian Cultures in Malopolska and Ukraine // Baltic Pontic Studies. — 1999. — Vol. 9. — P. 187—255.
- Kaindl R. Fr.* Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (Ostgalizien) // Jahrbuch für Altertumskunde. — Wien, 1908. — Bd. 2, Hf. 2—3. — P. 144—150.
- Kandyba O.* The Dnistro-Danubian Region // Oxford University Press. — 1932a. — P. 27.
- Kandyba O.* Tripolske pamatki ve sbirkach Archeologickeho Vstavu Karlovy university // Pamatki archeologicke. — 1932b. — Vol. 2. — P. 35—38.
- Kandyba O.* Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. — Leipzig; Wien, 1937.
- Klochko V., Manichev V., Kvasnista V., Kozak S., Demchenko L., Sokhatskij M.* Issues Concerning Tripolye Metallurgy and the Virgin Copper of Volhynia // The Western Border Area of the Tripolye Culture. — Poznań, 2000. — S. 168—186 (Baltic-Pontic Studies. — Vol. 9).
- Kozłowski L.* Budowli kultury ceramiki malowanej (w świetle badań przeprowadzonych w Koshyłowcach, Niezwiskach i Buczaczu). — Lwów, 1930.
- Kopernicki J.* Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spólnie z p. Władysławem Przybysławskim, Człon. Kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1878. — T. 2. — S. 19—72.
- Kopernicki J.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem przez p. Wład. Przybysławskiego w latach 1878—1882 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1884. — T. 8. — S. 3—32.
- Majewski K.-W.* Figuralna plastyka cygliniane modele chat kultury ceramiki malowanej na Ukrainie. — Lwów, 1936.
- Majewski K.-W.* Plastyka terakotowa kultury ceramiki malowanej w zbirach Lwewskich // Swiatowit. — Warszawa, 1938. — T. 17.
- Majewski K.* Studia nad kulturą trypilską // Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archeologicznego we Wrocławiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej. — Wrocław, 1947. — R. 1. — S. 93—138.
- Przybysławski Wł.* Ustęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1879. — T. 3. — S. 70—73.
- Ossowski G.* Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi w r. 1889 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1890. — T. 14. — S. 17—68.
- Ossowski G.* Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1891. — T. 15. — S. 3—88.
- Ossowski G.* Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1891) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — 1892. — T. 16. — S. 63—96.
- Rook E.* Stanowiska kultury trypolskiej w Bilcu Złotym w dawnym powiecie Bórszow w świetle zbiorów Krakowskich // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej // Oj-ców, 2001. — S. 183—206.
- Shnajder A.* Badania z poszukiwania archeologiczne w ostatnich latach // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1976. — T. 4.
- Sulimirski T.* Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. — Wien, 1961. — Bd. XCI. — P. 91—97.
- Trela E.* Kolekcje zabytkow kultury trypolskiej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały Archeologiczne. — Kraków, 2001. — T. XXXII. — S. 53—67.
- Tsvek E.* The Eastern-Tripolye Culture and Contacts with Eneolithic Tribes of Europe // Baltic-Pontic Studies. — Poznań, 2000. — № 9. — S. 111—132.
- Tsvek E.* Trypolskie ośrodki przemysłu krzemiennego w dorzeczu Buhu i Dniepru // Archeologia Polski Środkowo-wschodniej. — Lublin, 2006. — VIII. — S. 193—204.

Надійшла 17.01.2017

Е.В. Цвек<sup>1</sup>, Н.Н. Скакун<sup>2</sup>, В.В. Терехина<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Кандидат исторических наук.

<sup>2</sup> Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник экспериментально-трассологической лаборатории Института истории материальной культуры РАН.

<sup>3</sup> Сотрудник библиотеки Института истории материальной культуры РАН.

## ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ ОБЩНОСТИ ВЕРХНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

История исследования Триполья Верхнего Поднестровья разработана еще недостаточно. Хотя регион очень важен для изучения эволюции памятников данной территории и дальнейшей исторической судьбы его населения. Не менее он значителен для понимания палеоэкономики трипольского общества, особенно генезиса индустрии кремня.

Характер и масштабы полевых работ, а также постановка и решение проблем связанных с культурно-исторической интерпретацией трипольских памятников этой территории, позволяют выделить четыре условных этапа исследований. Каждый из них имеет определенные научные достижения: I этап: 70-е гг. XIX ст. — 1914 г.; II этап — 1918—1940 гг.; III этап — 1947—1980-е гг.; IV этап — конец 80-х гг. XX ст. — начало XXI ст.

Первые исследования открыли для науки, как тогда ее называли «культуру мальованой керамики» и заложили ее фундамент. На материалах новых археологических объектов развернулись наиболее ранние дискуссии об интерпретации глинобитных площадок и специализации поселений, решались вопросы методики раскопок, хронологии и периодизации разных периодов развития культуры. Но эта деятельность была разбеденной, материалы многих памятников находились в разных музеях Европы, а достижения первооткрывателей, к сожалению, в дальнейшем недостаточно использовались как источники для культурно-исторических обобщений.

Более поздние этапы исследовательских работ принесли наиболее важные данные для интерпретации материальной и сакральной страниц трипольской культуры, уровня ее развития, относительной хронологии памятников, путей ее распространения, особенностей освоения трипольцами окружающей среды. На основе исследования ряда поселений-мастерских (Бодаки и др.) детально изучена кремнеобрабатывающая отрасль производства, показан ее высокий уровень.

Получены новые материалы для понимания экономических основ Триполья, связей его северо-западных окраин с центральными памятниками, а также с одновременными земледельческо-скотоводческими иноэтничными культурами.

Детальное рассмотрение разных этапов исследований верхнеднепровского региона Триполья свидетельствуют о его особенном значении, как для решения проблем самой культуры, так и для характеристики энеолита Евразии в целом.

*К л ю ч е в ы е с л о в а:* кукутени-трипольская общность, культура расписной керамики, трипольская культура, Верхнее Поднестровье, история исследований.

Olena V. Tsvek<sup>1</sup>, Nataliia N. Skakun<sup>2</sup>, Vera V. Teriokhina<sup>3</sup>

<sup>1</sup> PhD

<sup>2</sup> PhD, senior research fellow of the Experimental Traceological Laboratory in the Institute of Material Culture History, Russian Academy of Sciences

<sup>3</sup> Librarian of the Institute of Material Culture History, Russian Academy of Sciences

## STUDY OF TRYPILLIA COMMUNITY'S MONUMENTS AT DNISTER RIVER UPPER REGION

History of study of Trypillia in the Dnister River Upper Region is not sufficiently developed yet. Though, this region is very important for the study of evolution of the sites at the territory and of the further historic destiny of its population. It is non the less important for the understanding of Trypillian community's palaeoeconomics, especially of the flint industry genesis.

The nature and scale of field works, as well as rising and solving the problems related to the cultural and historical interpretation of Trypillian sites of this territory allow the authors to divide the research into the four conditional stages. Each of them has certain scientific achievements: I stage — from the 1870s to 1914; II stage — 1918—1940; III stage — from 1947 to the 1980s; IV stage — from the late 1980s to the early 21<sup>st</sup> century.

The first researchers discovered for the science a «culture of Painted Ceramics», as it was called then, and laid its basis. Based on the materials of the new archaeological sites, the earliest discussions on interpretation the wattle and daub grounds and settlements' specializations occurred and the issues of excavations methods, chronology and division into periods of various stages of culture development were in process of solving. However, these activities were not united, the materials from many sites were kept in different European museums, while the discoverers' achievements unfortunately were insufficiently used as sources in further cultural and historic generalizations.

Next stages of research work presented the most important data for the interpretation of material and sacral pages of Trypillia culture, of its development level, relative chronology of the sites, of routs the culture was spread, and of the peculiarities of the way its population pioneered the environment. Based on the research at a series of settlements-workshops (i.e. Bodaky) flint processing field of industry was studied in detail and its high level was showed.

Obtained were the new materials for understanding the economic bases of Trypillia, the relations of its north-western borderland with central sites, as well as with synchronous agricultural and cattle-breeding ethnically different cultures. The



detailed consideration of various stages of research at the Dnipro River upper region of Trypillia showed its special meaning both for the solving of problems of the very culture, and for description of the Eurasian Chalcolithic as a whole.

*Key words:* Kukuteni-Trypillia community, Painted Ceramics culture, Trypillia culture, the Dnister River upper region, history of research.

## References

- Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku. Kyiv, 1986.
- Berest R., Karlo Hadachek. Shtrykhy biohrafii ta naukovoii diialnosti. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 1908, iss. 7, pp. 78-79.
- Bilas I.M. Rozvytok arkheolohii u Lvivskomu universyteti u mizhvoiennyi period (1919-1939 rr.). *Arkheolohiia*, 2002, no. 2, pp. 153-154.
- Bulyk N.M. Do pytannia pro naukovy kontakty lvivskykh arkheolohiv u XIX - na pochatku XX stolittia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 2012, iss. 16, pp. 478-503.
- Cehak H. Plastyca eneolitycna kultury ceramiki malowanej v Polsce. *Switowit*. Warszawa, 1934, vol. 14, pp. 164-252.
- Child G. U istokov evropeiskoi tsyvilizatsii. Moskva, 1952.
- Cherniakov I.T. Ostroh-Zamkova gora. *Entsyklopediia Trypilskoii tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, p. 396.
- Cherniakov I.T. Vikentii Khvoika (1850-1914). Kyiv, 2006.
- Chernysh E.K. K istorii naseleniia eneolitycheskogo vremeni v Srednem Pridnestrovie (po materialam mnogoslonoogo poseleniia u s. Nezvisko). *Neolit i eneolit yuga evropeiskoi chasti SSSR*. Moskva, 1962, pp. 5-85 (Materialy i issledovaniia po arkheologii, no. 102).
- Childe V.G. Shipenitz: A Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. London, 1923, vol. 53, July to December, pp. 263-288.
- Chykalenko L. Khvedir Kindratovych Vovk yak peredistoryk. Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovy tseny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2012, iss. 9, pp. 21-25.
- Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961.
- Cynkałowski A. Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1969, vol. 34, z. 2, pp. 221-227.
- Demetrikevich V.I. Sprawozdania z poziedzen komisii odbytych w roku 1907 i 1908. *Materiały Archeologiczne*. Kraków, 1908, vol. 10. S. X.
- Derekh O.M. Doslidzhennia poseleniia trypilskoii kultury Sosulivka I na Ternopilshchyni. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011. Kyiv, 2012, p. 418.
- Encyklopedia do krayznawstwa Galicii, 1871, p. 3.
- Hadaczek Ch. La colonie industrielle de Koszyłowce (arond.-t de Zalezcyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles. Léopol, 1914.
- Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. Lwów, 1919.
- Kadrow S., Zakoscielna A. Evolution of Danubian Cultures in Malopolska and Ukraine. *Baltic Pontic Studies*. 1999, vol. 9, pp. 187-255.
- Kaindl R.Fr. Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszyłowce (Ostgalizien). *Jahrbuch für Altertumskunde*. Wien, 1908, Bd. 2, Hf. 2-3, pp. 144-150.
- Kandyba O. The Dnistro-Danubian Region. Oxford University Press, 1932a, p. 27.
- Kandyba O. Tripolske pamatki ve sbirkach Archeologickeho Vstavu Karlovy university. *Pamatki archeologicke*. 1932b, vol. 2, pp. 35-38.
- Kandyba O. Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. Leipzig; Wien, 1937.
- Kandyba O. Doslidny na Halytskomu Podilli v rr. 1928 ta 1929. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1937, vol. 154, pp. 1-14.
- Kandyba O.O. Shypyntsi. Mystetstvo ta znariaddia neolitychnoho selyshcha. Chernivtsi, 2004.
- Kandyba O. Halytska maliovana neolitycna keramika (Doktorska dysertatsiia). *In O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv, 2007a, pp. 20-109.
- Kandyba O. Doslidny na Halytskomu Podilli. *In O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv, 2007b, pp. 335-345.
- Kasko O. Koshylovska tema u naukovi prohami Yuzefa Kotshevskeho. Trypilske poseleniia Koshylyvtsi-Oboz. *Mizhnarodna konferentsiia do 120-richchia vidkryttia*. Zalishchyky, 1998. pp. 14-15.
- Klochko V., Manichev V., Kvasnista V., Kozak S., Demchenko L., Sokhatskij M. Issues Concerning Tripolye Metallurgy and the Virgin Copper of Volhynia. *The Western Border Area of the Tripolye Culture*. Poznań, 2000, pp. 168-186 (*Baltic-Pontic Studies*, vol. 9).
- Kochkin I.T. Midni trypilski sokry Verkhniho i Seredniho Podnistrovia. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia*. Ivano-Frankivsk, 1999, iss. II, pp. 3-10.
- Kochkin I.T. Odaiiv XXI. *Entsyklopediia Trypilskoii tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, p. 380.
- Konoplia V.M. Pervisni kremenevydobovni shakhty Prykarpattia. *VII Podilska istoriko-kraieznavcha konferentsiia*. Kamianets-Podilskyi, 1987, pp. 4-5.
- Konoplia V.M. Issledovaniia v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1986 goda*. Moskva, 1988, pp. 287-289.
- Konoplia V.M. Trypilska kultura. *Etnohenez ta etnichna istoriia ukrainskykh Karpat: arkheolohiia ta antropolohiia*. Lviv, 1999, iss. I, pp. 86-103.
- Konoplia V., Kruts V., Ryzhov S. Nove poseleniia zalishchytskoi hrupy trypilskoii kultury v pivdeno-zakhidnomu Podilli. *Naukovi zapysky*, Ternopil, 1993, pp. 8-18.

- Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spólnie z p. Władysławem Przybysławskim, Człon. Kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1878, vol. 2, pp. 19-72.
- Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem przez p. Wład. Przybysławskiego w latach 1878-1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1884, vol. 8, pp. 3-32.
- Kozłowski L. Budowli kultury ceramiki malowanej (w świetle badań przeprowadzonych w Koshyłowcach, Niezwiskach i Buczaczu). Lwów, 1930.
- Kravets V.P. Ranniotrypilske poselennia v Horodnytsi na Dnistri. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii URSSR*. Kyiv, 1954.
- Kravets V.P. Izuchenie pozdnetripolskikh pamiatnikov v Verkhnem Podnestrovie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii Akademii nauk Ukrainskoi SSR*. Kyiv, 1955, iss. 4, pp. 133-135.
- Krushelnytska L. Oleksandr Tsynkalovskiy - arkeoloh ta istoryk Volyni. *Taras Shevchenko ta natsionalna kultura. Materialy nauk. Sympoziumu*. Lviv, 1990.
- Krushelnytskiy B. Arkheolohichni zatsikavlennia Antoni Shnaidera (1825-1880). *Postati ukrainskoi arkeolohii*. Lviv, 1998, pp. 84-86 (*Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, iss. 7).
- Kruts V.O., Ryzhov S.M. Verkhniodnistrovska lokalna hrupa pamiatok Trypilskoii kultury ta novi dani pro zviiazky trypilsiv z naselenniam bolharskoi i lendelskoi kultur. *Arkheolohiia*, 1997, no. 2, pp. 23-32.
- Kurynnyi P.P. E.R. Shtern. *Ukraina*. Kyiv, 1927, book 4, pp. 220-223.
- Kuzmishchev A.G. Arkheologicheskie issledovaniia E.R. fon Shterna: Berezan, Tira, Petreny. *Istoriia arkeolohii: doslidnyky ta naukovyi tsestry. Arheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2012, iss. 9, pp. 139-147.
- Liashko S.M. Shtern Ernst Romanovych. *Entsyklopediia Trypilskoii tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 627-628.
- Liashko S.M., Sokhatskiy M.P. Hadachek Karlo. *Entsyklopediia Trypilskoii tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, p. 112.
- Majewski K.-W. Figuralna plastyka cy gliniane modele chat kultury ceramiki malowanej na Ukrainie. Lwow, 1936.
- Majewski K.-W. Plastyka terakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwewskich. *Swiatowit*. Warszawa, 1938, vol. 17.
- Majewski K. Studia nad kulturą trypilską. *Archeologia: Rocznik Towarzystwa Archeologicznego we Wroclawiu, poświęcony historii sztuki i kultury materialnej*. Wrocław, 1947, R. 1, pp. 93-138.
- Maleiev Yu.M. Rozvidky na pivdni Ternopilshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1969 r.* Kyiv, 1972, iss. 4, p. 386.
- Movsha I.I. Vzaiemovidnoshennia Trypillia-Kukuteni z synkhronnymy kulturamy tsentralnoi Evropy. *Arkheolohiia*, 1985, vol. 51, pp. 22-31.
- Okhrimenko H. Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni. Lutsk, 2007, pp. 7-732.
- Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1890, vol. 14, pp. 17-68.
- Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1891, vol. 15, pp. 3-88.
- Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1891). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1892, vol. 16, pp. 63-96.
- Ovchynnikov E.V. Trypilska kultura kanivskoho Podniprovia. Kyiv, 2014.
- Ovchynnikov E.V., Pichkur Ye.V. Doslidzhennia na trypilskomu poselenni Pekari II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2001-2002 rr.* Kyiv, 2003, pp. 207-212.
- Passek T.S. Chetvertaia nauchnaia konferentsiia Instituta arkeologii Akademii Nauk USSR. *Kratkie soobshcheniia IA AN Ukrainskoi SSR*. Kyiv, 1946, vol. 12, pp. 162-167.
- Passek T.S. Periodizatsiia tripolskikh poselenii (III-II tysiacheletie do n. e.). Moskva; Leningrad, 1949 (*Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, no. 10).
- Passek T.S. Rannezemledelcheskie (tripolskie) plemena Podnestrovia. Moskva, 1961 (*Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, no. 84).
- Pasternak Ya. Novi arkeolohichni nabutki Muzeiu N.T.Sh. u Lvovi za chas vid 1929-1932 r. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1933, vol. 152, iss. 2, ch. 2. Eneolit, pp. 8-9.
- Pasternak Ya. Arkheolohiia Ukrainy. Toronto, 1961.
- Peleshchyshyn N.A. Raskopki pozdnetripolskogo poseleniia u s. Listvin na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva, 1971, p. 236.
- Peleshchyshyn N.A. Raskopki u s. Khoriv na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*. Moskva, 1975, pp. 335-336.
- Peleshchyshyn N.A. Tripolskaia kultura Zapadnoi Volyni. Arkheologiia Prikarpattia, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronz, ranne zhelezo). Kyiv, 1990, pp. 27-28.
- Peleshchyshyn M.A. Arkheolohichni roboty u Vynnykakh 1997 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. Lviv, 1998, iss. 3, pp. 103-107.
- Pichkur Ye.V., Shydlovskiy P.S. Kompleks kremeneobrobky na poselenni Pekari II. *Trypilski poseleniia-hianty: materialy mizhnarodnoi konferentsii IA NANU*. Kyiv: Korvin Pres, 2003, pp. 211-228.
- Popova T.A. Mngosloinoie poselenie Polivanov Yar: k evoliutsii tripolskoi kultury v Srednem Podnestrovie. St. Peterburg, 2003.
- Popova T.A., Chernysh Ye.K. Tripolskoie poselenie u s. Bodaki. *Zapiski Odesskogo arkeologicheskogo obshchestva*. Odessa, 1967, vol. 2 (35), pp. 173-179.
- Pozikhovskiy O.L., Bondarchuk O.A., Verteletskiy D.Yu. Doslidzhennia bahatosharovoi pamiatky v m. Ostrozi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. 2012, p. 407.
- Pozikhovskiy O.L., Samoliuk V.O. Eneolitychnyi krematsiyni mohylnyk v okolytsiakh Ostroha na Zakhidnii Volyni. *Arkheolohiia*, 2008, no. 1, pp. 28-41.
- Przybyslawski Wł. Ustęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1879, vol. 3, pp. 70-73.

- Rodion S. Paru sliv pro dvi novi povazhni pratsi pro Volyn i Polissia arkheoloha A. Tsynkalovskoho. *Litopys Volyni*. Winnipeg, 1962. ch. 6, pp. 14-17.
- Rodion S. Profesor Aleksandr Tsynkalovskiy do yuvileiu 75-littia zhyttia i 55-littia naukovoii pratsi. In: *Tsynkalovskiy O. Starodavni pamiatky Volyni*. Toronto, 1975, pp. 29-33;
- Rodion S. Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni. Lutsk, 2007, pp. 15-20.
- Rook E. Stanowiska kultury trypolskiej w Bilcu Zlotym w dawnym powiecie Borszów w świetle zbiorów Krakowskich. *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*. Ojców, 2001, pp. 183-206.
- Ryndina N.V. Drevneisheie metalloobrabatyvaiushcheie proizvodstvo Vostochnoi Evropy. Moskva: Izd-vo Moskovskogo instituta, 1971.
- Ryzhov S.M. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypillia na terytorii Ukrainy. In: *O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy, 2007, pp. 437-477.
- Shnajder A. Badania z poszukiwania archeologiczne w ostatnich latach. *Przegląd archeologiczny*. Lwów, 1976, vol. 4.
- Shtokalo V. Rozkopky trypilskoho poselennia v urochyskhi Oboz. Istoriia i suchasnist. *Mizhnarodna arkheolohichna konferentsiia 'Trypilske poselennia Koshylivtsi-Oboz'*. Zalishchyky, 1998, p. 5.
- Skakun N.N. K voprosu o kremenobrabatyvaiushchem proizvodstve epokhi eneolita. *Arkheolohiia*, 1996, no. 3, pp. 124-131.
- Skakun N.N. Predvaritelnye rezultaty izucheniia materialov tripolskogo poselennia Bodaki (kremneobrabatyvaiushchie komplekсы). *Orudiia truda i sistemy zhizneobespecheniia naseleniia Evrazii (po materialam epokh paleolita-bronzy)*. St. Peterburg, 2004, pp. 57-79.
- Skakun N.N. Arkheologicheskie issledovaniia tripolskogo poselennia Bodaki v 2005 g. Kyiv; St. Peterburg, 2005.
- Skakun N.N. Issledovaniia poslednikh let na tripolskom poselennii Bodaki. *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury*. St. Peterburg, 2012, no. 7, pp. 66-74.
- Skakun N.N. Osnovnye napravleniia v izuchenii pamiatnikov tripolskoi kultury Zapadnykh oblastei Ukrainy (istoriograficheskii ocherk). *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury*. St. Peterburg, 2014.
- Skakun N.N., Tarasov V.A. Rezultaty primeneniia magnitorazvedki i kaplametrii pri issledovanii poselennia tripolskoi kultury Bodaki. *Arkheologicheskie vesti*. St. Peterburg, 2000, no. 7, pp. 60-69.
- Skakun N.N., Tsvek E.V. Chitaia "Polivanov Jar". Rets.: Popova T.A. Mnogosloinoie poselenie Polivanov Jar: K evoliutsii tripolskoi kultury v Srednem Podnestroviie. *Arkheologicheskie vesti*. St. Peterburg, 2011, no. 17, pp. 316-322.
- Sokhatskiy M.P. Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny*. 1992, iss. 1, pp. 4-10.
- Sokhatskiy M.P. Arkheolohichni roboty Borshchivskogo kraieznavchoho muzeiu u 1991-1993 rr. *Litopys Borshchivshchyny*, 1993, iss. 3, pp. 10-22.
- Sokhatskiy M.P. Z istorii doslidzhennia pechery Verteba. *Zbirnyk tez povidomlen ta dopovidei naukovoii konferentsii 'Skeli i pechery v istorii ta kulturi starodavnioho naselennia Ukrainy'*. Lviv, 1995, pp. 99-101.
- Sokhatskiy M.P. Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspeditsii Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu v pecheri Verteba u 1996-1998 rokakh. *Litopys Borshchivshchyny*. 2000, iss. 9, pp. 3-10.
- Sokhatskiy M.P. Kirkor Adam Gonorii. *Entsyklopediia Trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 221-222.
- Sokhatskiy M.P. Zvit pro riativni arkheolohichni doslidzhennia na trypilskomu poselenni bilia s. Zbruchanske Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti u 2011 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2012, f. 2011, spr. 40.
- Sokhatskiy M.P., Dudar O.V. Rozkopky trypilskoho poselennia bilia s. Hlibochok Ternopilskoi oblasti. *Materialy IV Mizhnar. arkheolohichnoi konf. studentiv i molodykh vchenykh*. Kyiv, 1996, pp. 99-101.
- Sokhatskiy M.P., Dudar O.V. Doslidzhennia trypilskoho poselennia Vasylykivtsi na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010*. Kyiv; Poltava, 2011, p. 315.
- Sorokin V.Ya. O svyaziakh plemen kultury Prekukuten-Tripolie A. *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo prichernomor'ia (V v. do n. e. - V v. n. e.)*. Kyiv, 1991, pp. 83-85.
- Starkova E.G. Keramicheskie komplekсы finala razvitoго Tripolia (po materialam poselennii Podolskoi vozvysshennosti i Verkhnego Podnestrovia. Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. St. Peterburg, 2011.
- Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. Wien, 1961, Bd. XCI, pp. 91-97.
- Sytnyk O.S. Poselennia Buchach I i yoho mistse sered trypilskoho masyvu Podnistrovia. *Trypilska kultura Ukrainy (do 100-richchia vidkryttia): tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovoii konferentsii*. Lviv, 1993, pp. 58-60.
- Sytnyk O.S., Yahodynska M.O. Okhoronni rozkopky trypilskoho ta slovianskoho poselennia Buchach. *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy (Problemy, novyye otkryttia, gipotezy)*. Kyiv; St. Peterburg, 2012, pp. 187-201.
- Titov V.S. Neolit karpatskoho basseina. Moskva, 1996.
- Titov V.S., Markevich V.I. Novyye dannyye o zapadnykh svyaziakh pozdnego Tripolia. *Sovetskaia arkheolohiia*. Moskva, 1974, no. 3.
- Tihanova M.A. Razvedka v raione verkhnego techeniia reki Goryni. *Slaviano-russkie drevnosti*. Moskva, 1962, pp. 46-53 (Kratkie soobshcheniia instituta, iss. 87).
- Tkachuk T.M., Kochkin I.T. Bilshivtsi. *Entsyklopediia Trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 53-54.
- Tkachuk T.M., Melnik Ya.G. Semiotychnyi analiz trypilsko-kukutenskykh znakovykh system. Ivano-Frankivsk, 2000.
- Trela E. Kolekcje zabytkow kultury trypolskiej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materialy Archeologiczne*. Kraków, 2001, vol. XXXII, pp. 53-67.
- Tsvek O.V. Osoblyvosti formuvannia skhidnogo rehionu trypilsko-kukutenskoii spilnosti. *Arkheolohiia*. 1985, iss. 51, pp. 31-45.
- Tsvek E.V. Vostochnotripolskaia kultura i kontakty yeio nositelei s eneolitychskimi plemenami Evropy. *Arkheologicheskie vesti*. St. Peterburg, 2000, no. 7, pp. 272-290.

- Tsvek E. The Eastern-Tripolye Culture and Contacts with Eneolithic Tribes of Europe. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2000, no. 9, pp. 111-132.
- Tsvek E.V. Eneolitieskii proizvodstvennyi kompleks po dobyche i obrabotke kremnia na reke Bolshaia Vys. *Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoï*. Kyiv, 2005, pp. 66-71.
- Tsvek O.V. Poselennia skhidnotrypilskoï kultury (korotkyi narys). Kyiv, 2006.
- Tsvek E. Trypolskie ośrodky przemysłu krzemienego w dorzeczu Buhu i Dniepru. *Archeologia Polski. Środkowowschodniej*. Lublin, 2006, vol. VIII, 2006, pp. 193-204.
- Tsvek E.V. Grebeni na Dnepre - poselenie tripolskoï obshchnosti (issledovateli i problemy). *Sergei Nikolaievich Bibikov i problemy pervobytnoi arheologii: Materialy mezhdunar. nauch. konf.* Kyiv-St. Peterburg, 2008. pp. 277-288.
- Tsvek E.V. Vostochnotripolskaia kultura i nekotoryie aspekty struktury kukuteno-tripolskoï megaobshchnosti. *Zemledeltsy i skotovody drevnei Evropy*. Kyiv; St. Peterburg, 2012, pp. 225-245.
- Tsynkalovskiy O.M. Stara Volyn i Volynske Polissia; kraieznavchyyi slovnyk vid naidavnishykh chasiv do 1914 roku. Winnipeg, 1984, vol. 1.
- Vasylenko B.A. Pytannia pro starodavnie naselennia na terytorii istorychnoho Ivano-Frankivska. *Tezy dopovidei oblasnoi naukovoï praktychnoi konferencii*, Ivano-Frankivsk, 1987, pp. 76-77.
- Vasylenko B.A., Konoplia V.M. Verkhniodnistrovska hrupa pamiatok trypilskoï kultury. *Tezy dopovidei VI Podilskoi istoryko-kraieznavchoï konferentsii*. Kamianec-Podilskiy, 1985, pp. 10-12.
- Videiko M.Yu. Horodnycia-II skarb. *Entsyklopediia Trypilskoï tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 126-127.
- Videiko M.Yu. Poliovi doslidzhennia. *Entsyklopediia Trypilskoï tsyvilizatsii*. Kyiv, 2004, vol. 1, pp. 23-55.
- Vinogradova N.M. Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia v period rassveta tripolskoï kultury (periodizatsiia, khronologiia, lokalnyie varianty). Kishinev, 1983.
- Volkov F. Po povodu nashikh neolitieskikh nakhodok s keramikoi do-mikenskogo tipa. *Arkheologicheskaia letopis Yuzhnoi Rossii*. Kyiv, 1900, vol. 2, pp. 131-141.
- Volkov F. Kamennyi vek v Rossi. In: *Gernes M. Pervobytnaia kultura. Ch. I. Kamennyi vek (Dometallicheskie vremena. Drevnii i novyi kamennyi vek v Evrope. Skhodnye kultury na dr. materikakh)*, app. 1. Riga, 1914, pp. 171-179.
- Zakharuk Yu.M. Arkheolohichni doslidzhennia na Volyni v 1952 r. *Zvit pro robotu Volynskoi ekspedytsii. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Lviv, 1953, f. 1625, spr. 26.
- Zakharuk Yu.M. Problemy arkheolohichnoi kultury. *Arkheolohiia*, 1964, vol. 7, pp. 12-42.